

Pravoslavné církve a transformace gruzínsko-abcházského konfliktu

TOMÁŠ HOCH, TATO KHUNDADZE

Orthodox Churches and the Transformation of the Georgian-Abkhaz Conflict

Abstract: The concept of conflict transformation places considerable emphasis on civil society, which – in its broader sense – includes church organizations. Representatives of churches have direct access to persons who are involved in conflicts, and thus they have the potential to influence public opinion and the ability to bring hostile parties together to engage in dialogue. The aim of this study is to identify the factors underlying the low level of engagement in the peacebuilding process by Orthodox religious institutions in Georgia and Abkhazia and which prevent these organizations from exercising a positive influence over conflict transformation. The field research for the article was conducted via interviews with representatives of Abkhazian and Georgian civil society, and this data is supplemented by the public declarations of church representatives with relevance to conflict transformation. The incompatibility of the views held by the two church communities (those of Georgia and Abkhazia) regarding the cause of the escalation of the conflict and the highly politicized nature of the respective church organizations, both of which overtly support and contribute to domestic nationalist discourses in their respective societies, have been identified as the main factors limiting the peacebuilding potential of the churches in the Georgian-Abkhaz peace process.

Key words: conflict transformation, church organizations, peacebuilding, Track II diplomacy, de facto states, Georgia, Abkhazia.

Rozpad Sovětského svazu s sebou přinesl vznik celé řady etnicky motivovaných konfliktů. Některé z nich přerostly počátkem devadesátých let 20. století do ozbrojené podoby a výsledkem čtyř z nich byl vznik separatistických útvarů, které jsou v odborné literatuře z oblasti mezinárodních vztahů či politické geografie označovány nejčastěji za takzvané neuznané státy (*unrecognised states*) či de facto státy (*de facto states*). Vlády těchto separatistických entit (Podněstří, Abcházie, Jižní Osetie a Náhorního Karabachu) požadují samostatnost a nechťejí se začlenit do svazku s vertikálním rozložením pravomocí s jejich mateřskými zeměmi (Moldavskem, Gruzií a Ázerbájdžánem). Ty je naopak nadále považují za integrální součást vlastního území, stejně jako i převážná většina mezinárodně uznaných států a mezinárodních organizací. Proto i po čtvrtstoletí od eskalace násilí nebyly konflikty v postsovětských de facto státech dosud vyřešeny a lze je označit za takzvané zamrzlé konflikty (*frozen conflicts*).

Ačkoli o konfliktech v postsovětském prostoru spojených se separatismem a existencí de facto států již bylo v posledních letech napsáno mnoho odborných textů (viz například

Blakkisrud – Kolstø 2012; Caspersen – Stansfield 2011; Kopeček 2016; Ó Beacháin – Co-mai – Tsursumia-Zurabashvili 2016; O’Loughlin – Kolossov – Toal 2014 či Riegl – Doboš 2017), stále ještě existují některé aspekty těchto konfliktů, jež zůstávají v akademickém výzkumu poněkud opomíjené. Jedním z takových aspektů je role církevních organizací při transformaci konfliktů. Koncept transformace konfliktů přisuzuje značný význam občanské společnosti, jejíž součástí jsou při širším vymezení rovněž církevní organizace (Carothers 1999; Salamon et al. 1999). Dle teorie transformace konfliktu mají církevní představitelé přímý přístup k osobám, které jsou zapojeny do konfliktu, a tudíž mají potenciál ovlivňovat veřejné mínění a schopnost přivést zneprátené strany k dialogu. Církevní organizace by tak měly hrát významnou roli při procesu usmíření a vytváření pozitivního míru. V tomto kontextu se mohou opřít o ustavující dokument Světové rady církví (*World Council of Churches – WCC*) z Amsterdamu v roce 1948. V tomto dokumentu jsou principy války odmítány jako „*principy odporující vůli Boha*“ (*World Council of Churches 1948*). Deklarovaným cílem Světové rady církví, skládající se v současné době z 348 náboženských komunit, je snaha zabránit eskalaci konfliktů nebo přinejmenším zdržet se jejich propagace (Werkner 2010: 237).

Jsou ale Gruzínská pravoslavná církev (GPC) a takzvaná Abcházská pravoslavná církev (APC) reálně schopny a ochotny prosazovat tyto principy?¹ Markus Weingardt (2007) uvádí čtyřicet regionálních případů, kdy byly aktivity vykonávané náboženskými organizacemi pozitivním faktorem v procesu usmíření a kladně podporovaly mírové procesy. Je tedy zřejmé, že empiricky takové příklady existují, ovšem v gruzínsko-abcházském mírovém dialogu je účast duchovních minimální. Na základě dřívějších terénních výzkumů v regionu jsme již věděli, že duchovní představitelé z gruzínské a abcházské strany se takřka nesetkávají a neúčastní se seminářů ani jiných aktivit, které jsou pořádány v rámci peace-buildingových projektů. Proto se cílem našeho výzkumu stala identifikace faktorů, které způsobují nízkou míru angažovanosti Gruzínské pravoslavné církve a takzvané Abcházské pravoslavné církve v procesu budování míru a brání výše zmíněným náboženským organizacím pozitivně ovlivnit transformaci konfliktu. Tyto organizace byly zvoleny proto, že většina obyvatel Gruzie i Abcházie je pravoslavného vyznání, a GPC a APC mají tedy potenciál ovlivnit postoje a názory většinové společnosti. Aspektům současného náboženského života v Abcházii a dějinám křesťanství v regionu nebude v naší studii věnována detailnější pozornost, protože na tato témata bylo již napsáno několik faktograficky obsáhlých publikací (viz například Baarová 2015; Conroy 2015; Дбар 2012 a Matsuzato 2009).

Text se opírá o analýzu primárních a sekundárních materiálů, jež obsahovaly veřejná prohlášení vysoce postavených církevních představitelů GPC a APC k transformaci konfliktu. Tyto materiály pak byly doplněny o rozhovory s představiteli občanské společnosti, včetně církevních představitelů v Abcházii a Gruzii. Text je strukturován následujícím způsobem: nejprve bude definována a konceptualizována role občanské společnosti a církevních organizací při transformaci konfliktů, následně bude představena metodologie výzkumu. Teoretická a metodologická kapitola slouží jako základní rámec pro následnou identifikaci faktorů, jež limitují pozitivní působení GPC a APC v abcházsko-gruzínském mírovém procesu.

ROLE CÍRKEVNÍCH ORGANIZACÍ PŘI TRANSFORMACI KONFLIKTŮ

Transformace konfliktu je pojmem mnohovýznamovým a často bývá v odborné literatuře zaměňována za pojmy management konfliktu (*conflict management*) či řešení konfliktu (*conflict resolution*). Tento text vychází z pojetí Hughy Mialla (2004), který tvrdí, že transformace konfliktu vychází ze stejných tradic výzkumu míru a konfliktu jako management konfliktu a řešení konfliktu. Ale protože povaha válek doznala s koncem bipolárního světa řadu změn, je zapotřebí rovněž rekonceptualizovat teoretické přístupy k jejich zkoumání tak, aby více odpovídaly současné povaze ozbrojených konfliktů (Miall 2004: 3). Na rozdíl od konceptu řešení konfliktu a managementu konfliktu, které chápou

konflikt jako negativní jev s možností jeho vyřešení prostřednictvím vnějších zásahů do vyjednávacího procesu, koncept transformace konfliktu tvrdí, že realita soudobých konfliktů umožňuje velmi zřídka jednoduché přeformulování pozic a nalezení řešení, které by bylo výhodné pro všechny zúčastněné strany (Reimann 2004). Konflikty jsou tak spíše transformovány než vyřešeny nalezením určité strategie, která by všem vyhovovala, a přitom se pracuje spíše s diskurzy, vztahy, zájmy a očekáváními než s reálnými příčinami sporu. Viděno touto optikou, domácí aktéři nejsou chápáni jako problém a iniciativy z vnějšího prostředí jako řešení. Dlouhodobý cíl transformace konfliktu je viděn spíše v rozvíjení lidí a institucí v rámci stávajícího nastavení systému (Hoch – Kopeček – Baar 2012: 5–10). Pro úspěšnou transformaci konfliktů je tedy nezbytné, aby každá část společnosti měla svou vlastní roli v dlouhodobém procesu budování míru. Tento proces musí být realizován krok za krokem, s postupným zapojením různých vrstev společnosti.

Stejně tak jako u konceptu transformace konfliktu je široká škála podob a funkcí připisována rovněž občanské společnosti (viz například Ehrenberg 1999; Kaviraj – Khilnani 2001; Mácha 2003). V tomto textu vycházíme z liberálního pojetí občanské společnosti Ralfa Dahrendorfa (1995), který chápe občanskou společnost jako systém autonomních a na státě nezávislých entit, které umožňují soutěž různých představ a zájmů. Jiří Pehe (2004) popisuje toto liberální pojetí občanské společnosti jako síť občanských sdružení a iniciativ, které tvoří dohromady určitý organismus, jenž neusiluje o moc a neangažuje se v politice stranickým způsobem. Dále však dodává, že občanská společnost může být chápána i abstraktněji, jako „*celková suma občanské angažovanosti, která nezasahuje jen občanská sdružení, iniciativy, skupiny, asociace, tedy institucionalizované aktivity, ale je to celková suma občanské aktivity vůbec*“ (Pehe 2004: 112). Vladimíra Dvořáková (2010) chápe občanskou společnost v obdobném duchu jako „*prostor pro aktivity a účast občanů, kdy jednotlivý občan může ovlivnit podmínky, v nichž žije, a to jak přímo, vlastní účastí v organizaci, tak nepřímou, tlakem na nastolení určité agendy*“ (Dvořáková 2010: 30).

Občanská společnost tak v tomto textu není chápána jen v úzkém vymezení činnosti klasických nevládních organizací, ale také jako sféra svobodné komunikace probíhající například v akademické sféře, ve svobodně fungujících médiích, v náboženských komunitách aj. Jde o aktivity, které mohou být vykonávány různými organizacemi občanské společnosti (*Civil society organizations – CSOs*), ale také se může jednat o neformální a nijak neinstitucionalizované setkávání občanů. Z tohoto vymezení vychází celá řada děl zabývajících se konceptualizací občanské společnosti. Michael Walzer (1994) zahrnuje mezi občanskou společnost kromě klasických neziskových organizací také odborové organizace, univerzity, tisk, profesní orgány, církve a sociální hnutí. Rovněž Carothers (1999) či Salamon et al. (1999) zahrnují církevní organizace do širšího rámce občanské společnosti. Chris Hahn (2004) spojuje církevní organizace se snahou vytvářet sítě sociálních vztahů, které mnohokrát v historii prokázaly schopnost bojovat za aktivní výkon lidských práv a svobod, což ilustruje například na vlivné roli katolické církve v disidentském hnutí sedmdesátých a osmdesátých let 20. století v zemích východní Evropy. Co se týče oblasti transformace konfliktů, vedle již výše citovaných textů Markuse Weingardta (2007) a Ines Jacqueline Werknerové (2010) je dalším autorem radícím církevní organizace mezi významné aktéry občanské společnosti rovněž Norbert Ropers (2002), který tvrdí, že iniciativy směřující k mezináboženskému dialogu by měly být jednou z významných oblastí, kde mohou církevní organizace pozitivně působit při transformaci konfliktů (Tamtéž). Stejně tak se mohou církevní organizace podílet na vytváření prostředí překonávajícího kulturu války. Zamrzlé konflikty v de facto státech měly v posledních dvaceti letech za následek polarizaci a izolaci konfliktních stran, což vedlo k zakořenění a konzervaci diskurzu negativního zobrazování nepřítele a prohlubování vzájemné nedůvěry (Kelman 2007). Snaha o snížení všeobecného strachu, hněvu a celková přestavba vztahů mezi širšími komunitami jsou tak jednou z tradičních oblastí působení církevních organizací, jichž je zapotřebí pro úspěšnou transformaci konfliktů (McDonald 2002: 56).

John Paul Lederach (1997: 94) tvrdí, že trvalého míru může být dosaženo pouze v případě, že tento mír podporuje dostatečná část veřejnosti. A právě to je jedním z důležitých úkolů církevních organizací, které by měly být schopny transformovat postoje a chování širších komunit. Jejich zjevnou výhodou při postupné změně klimatu uvnitř vlastní společnosti zasažené konfliktem je důkladná znalost místního prostředí, institucí a politické kultury.

METODOLOGIE TERÉNNÍHO VÝZKUMU

Cílem našeho textu je identifikace limitujících faktorů, které brání GPC a APC přispívat k budování míru tak, jak zmiňuje Weingardt (2007) či jak předpokládá ustavující dokument Světové rady církví z roku 1948. Z odborných textů na téma transformace gruzínsko-abcházského konfliktu vyplývá, že oficiální narativ směřující k transformaci tohoto konfliktu je sociálním konstruktem vytvořeným politickými elitami a významnými aktéry z řad občanské společnosti, kteří ovlivňují veřejné mínění, a gruzínská i abcházská společnost tento oficiální narativ následně přijímají za svůj (Frear 2014; Hoch – Kopeček – Baar 2016; Kakachia – Minesashvili 2015; Ó Beacháin – Coene 2014). Náš terénní výzkum byl proto prováděn prostřednictvím rozhovorů s gruzínskými a abcházskými představiteli, kteří ovlivňují veřejné mínění v oblasti transformace konfliktu. Šlo o respondenty z neziskových organizací či univerzit, o duchovní, novináře a zástupce veřejné komory.² Interview s nimi byla doplněna o rozhovory s politickými představiteli. Rozhovory s duchovními byly potřebné nejen pro lepší pochopení vnitřního prostředí církevní komunity, nýbrž také proto, že církev se těší vysoké míře důvěry a veřejné podpory domácího obyvatelstva (viz například Caucasus Research Resource Center 2013). Náš výběr respondentů byl tedy veden snahou hovořit s lidmi, kteří mají expertní znalost církevních organizací v Gruzii, respektive Abcházii, a představují významné osobnosti s potenciálem ovlivňovat gruzínské či abcházské veřejné mínění v oblasti transformace konfliktu.

Terénní výzkum v Gruzii proběhl v červnu a červenci 2015. Celkem jsme provedli šest expertních rozhovorů.³ Ty začínají volným vyjádřením respondenta ke studované problematice a následuje strukturovaný rozhovor. Ve čtyřech případech probíhal rozhovor v anglickém jazyce, jeden rozhovor proběhl v ruštině a jeden v gruzínštině. Délka rozhovorů kolísala v rozpětí od 75 do 110 minut. Dotazovanými byli dva představitelé gruzínských neziskových organizací, jež jsou dlouhodobě aktivní v oblasti transformace konfliktu, dále pak jeden klerik z Gruzínského pravoslavné církve, jeden univerzitní pedagog profesně se věnující transformaci konfliktu, jeden novinář a zaměstnankyně gruzínského ministerstva pro usmíření a občanskou rovnost. Ačkoliv šlo o osoby z různých profesních skupin i s různými politickými názory, v otázce faktorů způsobujících nízkou míru angažovanosti pravoslavné církve při transformaci gruzínsko-abcházského konfliktu byly jejich názory velmi podobné. Po absolvování těchto šesti rozhovorů došlo k obsahové saturaci. V Abcházii proběhly rozhovory v průběhu srpna a září 2015. Vzhledem k nižší míře důvěry, jež panuje v abcházské společnosti k výzkumníkům ze Západu, probíhal výběr respondentů na základě osobního doporučení a zprostředkujícího kontaktu *gatekeepera*. Na základě našich předcházejících výzkumů v Abcházii (2009 a 2014) byla *gatekeeperem* zvolena představitelka abcházské neziskové organizace, jež se věnuje oblasti transformace konfliktu. Na základě jejího doporučení a kontaktu byli identifikováni další vhodní respondenti. Celkem bylo uskutečněno šest expertních rozhovorů, z čehož tři proběhly v anglickém jazyce a tři rozhovory v jazyce ruském. Jejich délka kolísala od 90 do 120 minut. Respondenty byly dvě představitelky abcházských neziskových organizací aktivních v oblasti transformace konfliktů, dva církevní představitelé z APC, zástupkyně Abcházské veřejné komory a bývalý vysoce postavený zaměstnanec Ministerstva zahraničních věcí Abcházie. Vzhledem k faktu, že Abcházie má jen 240 tisíc obyvatel, expertů znalých oblasti budování míru prostřednictvím církve a ovlivňujících veřejné mínění v oblasti transformace

konfliktu není mnoho. A protože rovněž v případech rozhovorů v Abcházii byly odpovědi respondentů do značné míry obdobné, považujeme informace pocházející od šesti respondentů k našemu tématu za dostačující. V Abcházii i Gruzii bylo s respondenty domluveno, že rozhovory budou anonymní. To odpovídá takzvanému principu *Chatham House*, na jehož bázi probíhají neformální setkání představitelů konfliktních společností a jehož principem je nezveřejňovat jména diskutujících k jednotlivým názorům či návrhům. Toto pravidlo je dodržováno ve snaze, aby respondenti mohli svobodně vyjádřit vlastní názor a nebyli svazováni možnými následky při případných kontroverzních výrociích neslučitelných s převládajícím veřejným míněním v jejich společnosti.

Informace získané od respondentů přímo v terénu byly doplněny údaji z jiných dostupných zdrojů, a to především ze zpráv nevládních organizací a sdělovacích prostředků, které pokrývají oblast transformace gruzínských konfliktů (například *International Crisis Group*, *Kavkazskij uzal*, *Liberali.ge*, *Novaja gazeta*, *Naša Abchazija* aj.). Zcela nezbytným zdrojem informací pak byly oficiální webové stránky Gruzínské pravoslavné církve. V jejich archivu jsou uloženy dokumenty obsahující oficiální prohlášení čelných představitelů GPC, včetně prepisů významných kázání, listů a dopisů jiným církevním či politickým představitelům. Tento archiv je velmi cenným svědectvím o tom, jakým způsobem komunikuje GPC s gruzínskou veřejností o konfliktu v Abcházii. Vzhledem k ohromnému množství dokumentů umístěných v tomto archivu jsme se věnovali jen prohlášením, listům, dopisům a kázáním, které k tématu transformace konfliktu učinil Ilja II., gruzínský patriarcha a zcela nepochybně nejviditelnější osobnost GPC v gruzínském veřejném prostoru. Sledována byla prohlášení týkající se konfliktu v Abcházii krátce před válkou, v jejím průběhu i po skončení ozbrojené fáze. Z uvedených primárních zdrojů jsme se snažili vybrat materiály, které by umožnily konfrontovat některé vžitě představy a diskurzy s prohlášeními gruzínského patriarchy.

FAKTORY LIMITUJÍCÍ MÍROVÝ POTENCIÁL NÁBOŽENSKÝCH ORGANIZACÍ V ABCHÁZSKO-GRUZÍNSKÉM KONFLIKTU

Konflikt mezi Abchází a Gruzíni dosáhl ozbrojené fáze na počátku devadesátých let 20. století. Souvisel s rozpadem Sovětského svazu a souběžným nárůstem etno-nacionálních ambicí jednotlivých národů bývalého SSSR na sebeurčení. Abcházská touha po sebeurčení se setkala s odporem Gruzínů, jejichž protichůdný národní projekt počítal s nedělitelností vlastního území. Konflikt si vyžádal okolo osm tisíc obětí a přibližně 240 tisíc lidí (převážně etnických Gruzínů) bylo nuceno uprchnout z Abcházie (ICG 2006: 1). Velmi poničena byla základní infrastruktura i vzájemné vztahy mezi jednotlivými obyvateli i etniky, jež Abcházii tradičně obývaly. Dodnes přetrvává mezi Abchází a Gruzíni ve sféře etnické, politické i ekonomické zřetelné napětí, a přestože umlkly zbraně, konflikt pokračuje (Hoch – Kopeček – Baar 2016: 4).

Poté, co byla ukončena ozbrojená fáze gruzínsko-abcházského konfliktu, začalo v Gruzii i v Abcházii realizovat své projekty mnoho mezinárodních organizací. V období postkonfliktní rekonstrukce patřily k těm neaktivnějším *International Alert*, *Counciliation Resources*, *Microcon*, *Berghof Research Centre for Constructive Conflict Management*, *University of California Irvine* a *Heinrich Böll Stiftung*. Zabývaly se aktivitami vedoucími k obnovení důvěry mezi oběma společnostmi zasaženými ozbrojeným konfliktem a snahou minimalizovat politické a humanitární důsledky konfliktu. Tyto mezinárodní organizace pracovaly na různých úrovních. Z lokálních aktérů na jejich projektech participovali zástupci různých společenských vrstev a profesí: politici, novináři, představitelé nevládních neziskových organizací i akademického sektoru. Zástupci GPC a APC však do peacebuildingových projektů zapojeni nebyli (Rozhovor č. 1 2015; Rozhovor č. 3 2015; Rozhovor č. 7 2015; Rozhovor č. 8 2015).

Na následujících řádcích zmíníme faktory, které představují hlavní limity větší angažovanosti církevních institucí v abcházsko-gruzínském mírovém procesu. Tyto faktory zde

pouze v krátkosti nastíníme, podrobněji rozpracovány a podloženy argumenty pak budou v dalších kapitolách.

Zprvė jde o neslučitelnost pohledů obou církevních komunit na politické a vojenské události, k nimž v tomto regionu došlo na počátku devadesátých let 20. století. V tomto kontextu je zapotřebí zmínit zejména abcházské vnímání role GPC v období vojenské konfrontace. V abcházské společnosti panuje rozšířený názor, že gruzínská církev neudělala nic pro zastavení konfliktu v Abcházii, naopak k eskalaci násilí aktivně přispívala. V Abcházii tak existuje konsenzuálně přijímaná představa, že GPC představuje spoluviníka konfliktu. Gruzínská pravoslavná církev naopak považuje za hlavní viníky konfliktu vnější síly (především Rusko) a lokální abcházský separatismus. Faktor viny za eskalaci konfliktu se pak prolíná až do současnosti a je úzce provázán s rozdílností pohledů obou církevních komunit na postkonfliktní rekonstrukci, včetně vyřešení státoprávního uspořádání a otázky návratu uprchlíků do Abcházie.

Druhý faktor nízkého mírového potenciálu církví v abcházsko-gruzínském konfliktu se vztahuje k vysoké míře politizace obou církevních organizací, které jednoznačně podporují domácí nacionalistické diskurzy v obou společnostech. Gruzínská pravoslavná církev stála u zrodu a je jedním z klíčových podporovatelů gruzínského národního projektu, který považuje Abcházii za integrální součást Gruzie. Naopak abcházské politické elity, opírající se o církevní představitele APC, vyvracejí jakékoliv vyhlídky na společnou budoucnost v rámci gruzínského státu. Obě církevní instituce se navíc snaží maximalizovat vlastní vliv na domácí společnost. Gruzínská pravoslavná církev nechce umožnit církevní správu nad abcházským územím žádné jiné pravoslavné církvi, ať už je to Ruská pravoslavná církev, Řecká pravoslavná církev, nebo místní neuznané církve, protože by to v Gruzii bylo vnímáno jako legitimizace abcházského separatismu. Představitelé APC nechtějí mít naopak žádnou souvislost s GPC. Legitimizace jakéhokoliv typu podřízenosti APC gruzínským pravoslavným církvi by pak zcela jistě znamenala pro místní církevní představitele ztrátu podpory a prestiže ze strany většinové abcházské společnosti a rovněž se negativně projevila na počtu farníků. Z historických narácí i současného propojení státu a církve pak vyrůstá nedůvěra mezi zástupci GPC a APC, jejichž vzájemné vztahy se ukazují jako ještě horší, než jaké panují mezi abcházskou a gruzínskou společností jako celkem.

Faktor viny za eskalaci konfliktu a postavení církve

Snaha vypořádat se s válečnou minulostí a odpovědět na otázku, kdo za válku může, je přirozenou potřebou reflexe traumatických prožitků z nedávné minulosti. Z primárních materiálů i z našich rozhovorů jednoznačně vyplynulo, že obě církevní organizace vysvětlují eskalaci násilí z počátku devadesátých let velmi rozdílně. A je lhostejné, zda jde o objektivní důvody, či o pokřivený obraz reality. Podstatné je, že faktor viny za válečné události představuje první z důvodů nízké míry důvěry mezi zástupci GPC a APC.

Jádrem abcházského přístupu k roli GPC před válkou a v jejím průběhu je názor, že GPC neudělala vůbec nic pro to, aby válce zabránila, a že zástupci gruzínských církví v Abcházii naopak podněcovali antiabcházské nálady mezi místním gruzínským obyvatelstvem. Abcházský klerik, archimandrita Dorofej Dbar, ve svém díle věnovaném Abcházské pravoslavné církvi napsal: „V průběhu perestrojky se Metropolita David Čkadua a gruzínští klerici ze Suchumsko-abcházské eparchie aktivně podíleli na politických akcích, které byly organizovány gruzínskými nacionalisty a zviadisty.⁴ Tyto akce se často konaly na dvoře katedrál v Suchumi, což velmi odcizilo abcházskou veřejnost od církve“ (Дбар 2006). Ve stejném spise Dorofej Dbar obviňuje Metropolitu Davida z kapitulace gruzínským paramilitárním jednotkám, které se za války podílely na násilí proti abcházské populaci: „Gruzínský klér ze Suchumsko-abcházské eparchie byl na straně těch, kteří Abcházii v roce 1992 vojensky napadli. Metropolita David Čkadua spolu s Eduardem Ševardnadzem v roce 1992 na náměstí před Úřadem vlády salutovali okupaci Suchumi

gruzínskými ozbrojenými jednotkami“ (Tamtéž). Obdobnou pozici zastává také nejvyšší představitel Církevní rady APC Vissarion Aplia, který vysvětluje, že protiabcházské postoje nezastával pouze gruzínský klér v Abcházii, nýbrž i gruzínský patriarcha Ilja II., když tvrdí: „Kontakty s GPC aktuálně nemáme, protože gruzínští duchovní podporovali gruzínské vojenské akce v letech 1992–1993. A samotný gruzínský patriarcha místo výzev k míru vlastně podporoval násilí páchané na abcházské populaci“ (NEWSru 2013).

Negativní roli církve při eskalaci konfliktu v devadesátých letech potvrzují rovněž všechny osoby, s nimiž jsme v Abcházii na toto téma dělali rozhovor. Představitelka abcházské neziskové organizace k tématu říká: „*Co se týče konfliktu, církve v něm nehrála pozitivní roli. Ze strany GPC šlo o silný gruzínský nacionalismus, který byl zaměřen velmi antiabcházsky. Po všech těch prohlášeních gruzínského patriarchy Ilji II. tak pro většinu abcházské společnosti nemůže být GPC považována za partnera, jehož morálka a smířlivý postoj by mohly být v Abcházii respektovány“ (Rozhovor č. 11 2015). Jiná představitelka abcházské neziskové organizace k tomu dodává: „*Antiabcházská rétorika GPC před válkou a v jejím průběhu znamenala pro mě osobně a spoustu mých přátel ztrátu respektu k církvi“ (Rozhovor č. 8 2015).**

Představitelka veřejné komory Abcházie se ve svém názoru na roli církve v konfliktu shoduje s názory obou výše zmíněných představelek neziskového sektoru. „*Rétorika GPC před válkou a v jejím průběhu byla velmi nacionalistická. Řekla bych, že zcela rezonovala s názory prvního postkomunistického prezidenta Gruzie Zviada Gamsachurdii: jedna víra, jeden národ, jeden stát. Menšiny, ať už národnostní, či náboženské, měly právo stát se občany druhé kategorie. A GPC stála u zrodu tohoto přístupu. Gruzínská pravoslavná církev je tak od počátku devadesátých let v Abcházii jednoznačně vnímána jako nástroj sloužící gruzínské politické propagandě“ (Rozhovor č. 12 2015). Abcházský duchovní vysvětluje, že na počátku devadesátých let 20. století bylo křesťanství vnímáno v GPC politickým způsobem. „*Víra tehdy byla v Gruzii státní ideologií, která pomáhala k budování národa“ (Rozhovor č. 9 2015).**

Stejně postoje lze zaznamenat i u abcházských politiků. Například Alexandr Ankvab, předchozí abcházský prezident, žádal o patronaci nad církevním životem v Abcházii Ruskou pravoslavnou církev (RPC). Zmiňoval, že GPC byla donucena z Abcházie odejít, protože „*v letech 1992–1993 GPC jednoznačně podporovala vojenskou agresi proti pokojnému obyvatelstvu Abcházie“ (Кучуберия 2013). Média v Abcházii, rovněž však i v Jižní Osetii, opakovaně zmiňují prohlášení gruzínského patriarchy Ilji II. z roku 1990: „*Ve jménu Otce, Syna i Ducha svatého, každý, kdo zabije Gruzína, bude nyní prohlášen za nepřitele gruzínského lidu. Uved'te jméno takového vraha do zvláštní knihy patriarchátu a předávejte jej z generace na generaci jako hanebný akt, jehož aktér bude podléhat zatracení“ (OBSE 2013). Na základě této argumentace považuje drtivá většina abcházské veřejnosti za nemožné, aby se GPC jakkoliv podílela na duchovním životě v Abcházii. Odtud pramení snaha oddělit APC od kanonického podřízení GPC a buď ji začlenit pod RPC, či získat autokefalitu APC (Rozhovor č. 7 2015; Rozhovor č. 8 2015; Rozhovor č. 12 2015).**

Pokud se zaměříme na projevy a veřejná prohlášení gruzínského patriarchy Ilji II. z devadesátých let 20. století, explicitně zmíněná antiabcházská rétorika v nich k nalezení není. Patriarcha ve všech veřejných prohlášeních naopak volá po klidném soužití mezi různými národy obývajícími Gruzii. Například ve vánoční epištole z roku 1991 vyzývá gruzínský patriarcha národnostní menšiny v Gruzii k jednotě následujícím způsobem: „*V tomto vánočním listu se chci zaměřit na negruzínskou populaci žijící v Gruzii; na Rusy, Abcházy, Osety, Židy, Řeky, Armény, Estonce, Azery, Ukrajince, Kurdy a další. Bratři a sestry, chtěl bych vám s otcovskou láskou připomenout, že jste stejnými duchovními syny jako Gruzíni. V Gruzii nikdy neexistovalo pronásledování nějakých skupin na základě národnostní nebo náboženské příslušnosti. Byli jste a stále jste našimi bratry a tento postoj nemůže žádná síla změnit. Pamatujte si, že štěstí Gruzínů je rovněž vaším štěstím. Měli bychom společně*

žit i pracovat, a to pro naši společnou duchovní i materiální prosperitu“ (Ilja II. 1991). V textu vánoční epištoly z roku 1993 patriarcha viní extremisty a separatisty z obrovských obětí způsobených válkou. Nicméně ani tam nezaznívá z úst patriarchy výzva k antiabcházským postojům: „Následkem aktivit extremistů a separatistů zemřelo mnoho mladých lidí, Gruzínů, Abcházů, Osetů, Rusů, Arménů, Azerů i jiných. Slzy a smrt se staly součástí života pro mnoho rodin. Mladé matky se staly vdovami, děti sirotky, mnoha mladým lidem bylo odňato jejich dětství a mládí. Chci oslovit všechny ty, kteří jsou zde, i ty, kteří nás již opustili. Vaše oběť je nesmírná. Dívám se do budoucnosti s nadějí a věřím, že racionalita, láska, laskavost a bratrství jednou zvítězí“ (Ilja II. 1993). Podobná prohlášení vinící za ozbrojenou konfrontaci separatisty a cizí mocnosti se objevují v prohlášeních představitelů gruzínské církve i po ukončení války. Například ve velikonočním listu z roku 1998 uvádí Ilja II. na adresu abcházských obětí války: „Modleme se rovněž za abcházské mrtvé, kteří věřili, že bojují za svobodu země, ale ve skutečnosti se stali obětí zlých úmyslů vnějších sil“ (Ilja II. 1998).

Jak už vyplývá z textu předchozího odstavce, postoj Gruzínské pravoslavné církve ke konfliktu v Abcházii je rovněž dlouhodobě determinován takzvaným fenoménem viny. Za viníka konfliktu ovšem v prohlášeních představitelů GPC nebývá označován gruzínský nacionalismus, nýbrž za hlavní faktory eskalace násilí jsou označovány: a) historické zájmy SSSR v regionu; b) geopolitické zájmy Ruska v regionu po rozpadu SSSR; c) abcházský separatismus (Rozhovor č. 2 2015; Rozhovor č. 6 2015).

První faktor subnarrativu GPC viní za konflikt v Abcházii bolševické vedení komunistické strany Sovětského svazu. Podle názoru gruzínských duchovních se po okupaci Gruzie Rudou armádou už od roku 1921 sovětské vedení státu snažilo v různých formách rozložit jednotnou gruzínskou státnost. Ve svém otevřeném dopise generálnímu tajemníkovi OSN uvádí v roce 2009 gruzínský patriarcha Ilja II.: „Je třeba zdůraznit, že v Abcházii a Jižní Osetii (Samačablo) tvořili Gruzíni vždy většinu místních obyvatel, protože jde o naše starobylá historická území. Politické autonomní jednotky zde byly vytvořeny až ve dvacátých letech 20. století, kdy komunisté obsadili nezávislý gruzínský stát a zavedli autonomie v Abcházii, Adžárii a Jižní Osetii, které nemají historické opodstatnění. Od této doby začala do těchto regionů proudit silná propaganda a ideologie, které je začaly vzdalovat od zbytku Gruzie. Byl to určitý druh časovaných bomb pro vydírání Gruzie. Bohužel tyto bomby byly po rozpadu SSSR aktivovány“ (Ilja II. 2009a). Gruzínský duchovní v rozhovoru na toto téma dodává. „Destabilizační kroky byly prováděny za použití různých metod. Šlo zejména o cílené vytváření regionálních elit, které mělo připravit půdu pro potenciální konfrontaci. Během období komunismu tak sovětské vedení vyvolávalo konfliktní situace mezi republikovým centrem v Tbilisi a uměle vytvořenými autonomními centry v Abcházii, Jižní Osetii a Adžárii“ (Rozhovor č. 5 2015). A stejný názor k tématu viny ruských bolševiků za separatismus zastával v rozhovoru rovněž gruzínský akademik: „Po celé dlouhé období existence Sovětského svazu byla ve všech gruzínských autonomních regionech realizována ideologie, která měla usnadnit rozdělení země a izolaci jednotlivých autonomních regionů od centra. Vzhledem k tomu, že Adžárie je osídlena téměř kompletně gruzínskou populací, nepřinesl tam tento přístup své plody. Abcházie a Jižní Osetie jsou ovšem výsledkem této cílené kampaně“ (Rozhovor č. 6 2015).

Druhý faktor, který je považován gruzínskými vysoce postavenými duchovními za spouštěč konfliktu v Abcházii, je spojen s úlohou Ruska. Je třeba poznamenat, že pokud představitelé GPC hovoří o negativní roli Ruska, snaží se v maximální možné míře vyhnout přímému obvinění Ruska z podněcování násilí v Abcházii a používají pojmy jako *třetí strana* či *cizí mocnost*. V tomto kontextu je asi nejnázornější prohlášení Ilji II. na konferenci Mír a tolerance v roce 2005: „V devadesátých letech 20. století byly etnické konflikty v mé zemi rozpoutány vnějšími silami, které zapříčinily prolévání krve bratrských národů. Zároveň jsme museli být svědky etnických čistek obyvatel Abcházie a Jižní Osetie, v jejichž důsledku bylo až 300 tisíc Gruzínů deportováno z jejich rodné země“ (Ilja II. 2005).

V obdobném duchu mluvil Ilja II. i o čtyři roky později během své návštěvy USA: „*V současné době jsou bohužel narušeny všechny přátelské vztahy, které dříve existovaly mezi Gruzíny a etnickými menšinami. Gruzínské země jsou okupovány cizími lidmi. Dokonce i farní dům v Suchumi dnes obývají příslušníci cizí mocnosti. Jedná se o dům, který jsem tam eparchii koupil já během svého působení v Suchumi*“ (Ilja II. 2009b). Nejvyšší představitelé GPC zároveň spojují ztrátu Abcházie s touhou Gruzie odpoutat se z ruské sféry vlivu: „*Všechny problémy se separatismem v Abcházii se objevily při rozpadu SSSR a lze je dát do souvislosti s tím, že Gruzie byla jedním z hlavních aktérů emancipačních tendencí a jako jedna z prvních vyhlásila nezávislost. V letech 1992–1993 jsme za to byli potrestáni ztrátou kontroly nad Abchází a Jižní Osetií*“ (d'Alançon 2008).

Třetí významný faktor, kterým GPC vysvětluje konflikt v Abcházii, je samotný abcházský separatismus. Gruzínský představitel neziskového sektoru k tématu přístupu GPC k abcházskému separatismu poznamenává: „*V kontextu abcházského separatismu se představitelé GPC nesnaží zobecňovat svá tvrzení na celou abcházskou společnost, ale viní z konfliktu primárně ideu separatismu jako takového*“ (Rozhovor č. 1 2015). V jednom ze svých kázání vysvětluje Ilja II. separatismus jako nemoc. Dá se říci, že popis separatismu v této podobě je pro představitele GPC symptomatický. Zástupci gruzínské církve se tak snaží maximálně vyhnout obviňování konkrétních osob či skupin, ale spíše se snaží soustředit na metafyzickou povahu obsahu separatismu, který vidí jako hřích. Je to obdobné jako v případě Ruska, i zde se GPC snaží v maximální možné míře vyhnout přímému svalení viny na konkrétní aktéry. „*Je známo, že separatismus je velmi nebezpečnou nemocí. V mnoha případech leží základy separatismu na neobjektivních informacích, jež vycházejí z informační války. Situace v Abcházii a Jižní Osetii jsou toho jasnou ukázkou. Myslím, že mezinárodní společenství by to mělo mít jednoznačně na zřeteli a nepodporovat separatismus pod rouškou ochrany práv etnických menšin. Abcházie i Jižní Osetie jsou nejen pro gruzínskou církev, ale pro celou Gruzii otevřenými ranami, které se jen obtížně hojí. Následkem etnických čistek muselo více než 300 tisíc Gruzínů opustit své domovy a dosud musí stále čekat na povolení vrátit se domů. Já však hledím na budoucnost optimisticky. I přes obtížnou dnešní situaci existuje stále mnoho smíšených gruzínsko-abcházských a gruzínsko-osetských rodin. Je tedy vidět, že na úrovni běžných lidí mohou pozitivní ukázky společného soužití fungovat. Separatistické tendence jsou vedeny umělými politickými faktory. Pokud by tyto faktory vymizely, prastaré bratrské vztahy mezi našimi národy by mohly být opět obnoveny*“ (Ilja II. 2006).

Stojí za zmínku, že představitelé gruzínské církve nemluví se stejnou intenzitou o odpovědnosti gruzínské strany za rozpoutání gruzínsko-abcházského konfliktu. Nicméně některé výroky o tom, že národní šovinismus je pro společnost negativním a nebezpečným jevem, existují, byť je jejich četnost výrazně nižší než v případě zmiňování abcházského separatismu a ruských zájmů. Ve vánoční epištole z roku 1994 Ilja II. uvádí: „*Toto kázání adresuji všem Gruzínům i negruzínským etnikům obývajícím dnešní Gruzii. Pracujme i žijme klidně, s respektem a láskou k druhým. Národní šovinismus je velmi nebezpečným jevem, který vede k válce, smrti a nekorektním vztahům s těmi druhými. Modleme se k Bohu, aby se naše společnost nevydala touto cestou*“ (Ilja II. 1994).

Nacionalistický diskurz a politizace pravoslavných církví

Obecně vzato, pravoslavné církve na rozdíl od té katolické historicky vyrůstaly z nacionalistických kořenů. Zatímco katolická církev má jediné centrum moci v podobě Vatikánu, pravoslavné církve mají své vlastní patriarcháty pevně spojené s jednotlivými státy. Blízkost pravoslavných církví s národními státy a jejich vládami přirozeně vyvolává potenciál nacionalistického diskurzu uvnitř jednotlivých pravoslavných církví. Úvodní část této podkapitoly se věnuje právě tomuto nacionalistickému diskurzu uvnitř Gruzínské a Abcházské pravoslavné církve. Následně bude pozornost zaměřena na schizma uvnitř Abcházské pravoslavné církve, které způsobuje nejen nízkou míru důvěry mezi oběma

větvemi APC, ale ovlivňuje také rozdílné strategie obou částí APC při snaze o získání autokefality. A jelikož snaha o získání autokefality naráží nejen na zájmy Gruzínské pravoslavné církve, ale také na zájmy Ruské pravoslavné církve, závěrečná část této podkapitoly se týká politicko-mocenských vztahů mezi jednotlivými pravoslavnými církvemi.

Vyjma svých pastorálních funkcí představují GPC i APC rovněž politické aktéry, kteří podporují a ve své podstatě i pomáhají utvářet vlastní národní projekt. Představitel APC vysvětluje, že současná náboženská situace v Abcházii je produktem obecného nacionalismu v pravoslavných církvích a důsledkem gruzínské politiky. „*Gruzínská pravoslavná církev je silně nacionalistickou organizací podporující a prosazující ve veřejném prostoru zájmy gruzínských politiků. Velmi silně politizována je však i RPC a křesťanství je bohužel vnímáno jako politická ideologie rovněž v Abcházii. Politici se nás často snaží zatáhnout do vlastních her. My se musíme pohybovat mezi těmito dvěma politizovanými církvemi a domácím politickým prostředím. Nechceme spadat ani pod GPC, ani pod RPC. Z našeho pohledu je pravoslavná církev pouze jedna, a to církev Kristova. Není gruzínská, ruská či abcházská církev, ale jen církev v Gruzii, Rusku či Abcházii. Gruzínská pravoslavná církev se chová jako středověký feudál, který chce kontrolovat určité území. A nutno dodat, že nacionalismus je od 19. století problémem celé ortodoxie. S objevem nacionalismu došlo k politizaci a ideologizaci církve a my nyní pouze sklízíme plody toho, co bylo před přibližně sto padesáti lety zaseto“ (Rozhovor č. 9 2015).*

To, že náboženské záležitosti jsou velmi úzce propojeny s politickými, potvrzuje v rozhovoru i představitel GPC: „*Pokud by abcházští duchovní souhlasili s vizí dějin sdílenou GPC, a sice že Abcházie vždy kanonicky spadala pod jurisdikci Gruzínské pravoslavné církve, ohrozili by tím abcházskou verzi národního příběhu, který je zdrojem politické legitimacy místních elit. Pokud tedy jde o abcházské duchovenstvo i místní politické elity, vyjádření smířlivého postoje ke GPC by se rovnalo politické sebevraždě. Proto se abcházská politická elita i místní církevní představitelé snaží maximálně distancovat od Gruzínské pravoslavné církve“ (Rozhovor č. 5 2015).*

Naopak ve všech prohlášeních vrcholných představitelů Gruzínské pravoslavné církve je obsaženo, že GPC plně sdílí vizí Abcházie v gruzínském národním příběhu jako integrální a nezcizitelné součásti Gruzie. A nutno dodat, že tento postoj GPC k existenci Abcházie coby integrální součásti gruzínského státu je dlouhodobě neměnný (Rozhovor č. 4 2015). Kromě toho Abcházie měla a dodnes má zvláštní roli v gruzínské církevní historiografii. Gruzínští církevní představitelé zmiňují při mnoha příležitostech, že sjednocení Gruzie začalo v Abcházii a Abcházie byla vždy součástí gruzínského duchovního prostoru. Jde o jádrovou oblast gruzínského středověkého státu, který je považován za předchůdce dnešní gruzínské státnosti. Jejich argumentace se opírá o tvrzení, že bohoslužby v Abcházii byly vždy prováděny v gruzínském jazyce, kostely a kláštery jsou postaveny v gruzínském stylu a na jejich vnitřní výzdobě jsou dodnes zachovány gruzínské liturgické motivy a nápisy (Чхартишвили 2015 a Rozhovor č. 4 2015). Ilja II. v rozhovoru pro francouzský časopis *La Croix* v roce 2008 prohlásil: „*Je přirozené, že Gruzie se nikdy nemůže vzdát svého historicky jádrového území. Abcházie je pro nás tak důležitým regionem jako Orleans pro Francii nebo Smolensk, Suzdal a Novgorod pro Rusko“ (d'Alañon 2008).*

Mezi zásadní problémy v abcházsko-gruzínském dialogu prostřednictvím církve patří takřka nulový přímý osobní kontakt představitelů APC a GPC. Dialog mezi abcházskými a gruzínskými církevními představiteli ustal už v průběhu války na počátku devadesátých let 20. století. Na konci války pak museli Abcházii opustit všichni gruzínští kněží a ani gruzínský patriarcha Ilja II., jenž opakovaně žádal o možnost návštěvy Abcházie, povolení ke vstupu od de facto abcházské vlády nezískal (Rozhovor č. 2 2015). Zásadním problémem pro možný mírový dialog mezi pravoslavnými církvemi v abcházsko-gruzínském konfliktu představuje nízká míra důvěry mezi církevními představiteli. Z rozhovorů v roce 2015 vyplynulo, že vzájemné vztahy mezi oběma větvemi Abcházské pravoslavné církve a Gruzínskou pravoslavnou církví jsou založeny na ještě nižší míře důvěry, než jaká

obecně panuje mezi oběma společnostmi (Rozhovor č. 3 2015; Rozhovor č. 7 2015; Rozhovor č. 8 2015). Církevní představitel Svaté metropole Abcházie téma důvěry a ochoty k dialogu komentoval slovy: „Církev by měla být samozřejmě prvním kanálem, který by se měl snažit o znovunavázání vztahů mezi Gruzíny a Abcházy. Není mezi námi Pacifik, jsme sousedé. Situaci v GPC znám dobře, protože jsem v Gruzii v letech 1997–2001 často pobýval a mluvil s mnoha lidmi. Nabádal jsem je k nutnosti podporovat mírové řešení konfliktu, ale byl jsem označen za heretika. Moment, který mě definitivně utvrdil v tom, že má snaha o dialog nemá smysl, byl vpád Čečenců do Kodori v roce 2001. Tehdy jsem žádal představitele GPC, aby pomohli zastavit hrozící eskalaci násilí, ale zůstal jsem zcela nevyслуšen. Po slovech významných představitelů GPC, že se budou pouze modlit za svou zemi a své lidi, jsem se vrátil do Abcházie. Tehdy jsem u představitelů GPC neviděl vůbec žádné snahy o podporu dialogu a obávám se, že GPC není ani dnes k dialogu připravená“ (Rozhovor č. 9 2015).

Důležitou otázkou, která do značné míry určuje postoje a zájmy Gruzínské pravoslavné církve vůči Abcházii, je od roku 2011 také vnitřní rozštěpení APC na část reprezentovanou Vissarionem Apliou (Abchazskaja Pravoslavnaja Cerkov) a část reprezentovanou otcem Dorofejem (Dorotheem) pod názvem Svatá metropole Abcházie (Svjaščennaja Mitropolija Abchazii).⁵ Obě části abcházské pravoslavné církve požadují autokefalitu. Představitel první větve otec Vissarion Aplia je hlavním představitelem APC. Ačkoliv byl jmenován Gruzínskou pravoslavnou církví, dnes neuznává fakt, že by pod ní Abcházie měla kanonicky spadat, a preferuje užší vazby s Ruskou pravoslavnou církví. Druhá skupina se zformovala kolem duchovních z Nového Afonu a jejich hlavními představiteli jsou archimandrita Dorofej Dbar, David Sarsania a Andria Ampar. Dorofej Dbar vystudoval teologii v Řecku a je znám svými úzkými vazbami na Řeckou pravoslavnou církev. David Sarsania vystudoval teologii v Tbilisi, avšak později se od GPC distancoval a neuznává podřízenost APC pod gruzínskou církev. Představitelé Svaté metropole Abcházie volají po nevměšování do duchovních záležitostí v Abcházii ze strany ruského patriarchátu i GPC a přiklání se k užším vazbám s řeckou církví, přičemž autokefalitu by chtěli získat ze synodu všech pravoslavných církví v Konstantinopoli. Vztahy mezi oběma proudy v APC nejsou v současné době příliš přátelské a Vissarion Aplia prohlásil duchovní z Nového Afonu za nepřátele Ruska i Abcházie (Rozhovor č. 11 2015; Rozhovor č. 12 2015). Ti jej pak naopak vnímají jako člověka, který se primárně snaží prosadit svůj vliv politickými prostředky (Rozhovor č. 9 2015; Rozhovor č. 10 2015).

Složitě téma získání autokefality vysvětluje v rozhovoru ze září 2015 další představitel Svaté metropole Abcházie následovně: „Autokefalitu chápeme pouze jako návrat do původního stavu. Abcházská církev byla totiž autokefální až do roku 1795. Autokefalitu nežadujeme proto, že bychom byli nacionalisté, ale proto, že v kontextu současných napatých vztahů s GPC je to pro nás jediný možný nástroj, jak se vrátit k původní podstatě křesťanství. Otázka autokefality musí být projednána na synodu všech pravoslavných církví. I kdyby nás RPC chtěla za autokefální uzнат, nemá na to právo. Problémem je, že o tom RPC ani naši politici nemluví. Aby se na synodu mohla řešit otázka abcházské autokefality, musí být splněny tři podmínky: 1) Autokefalita musí být podporována většinou národa; 2) v otázce autokefality musí existovat jednota v církevních kruzích; 3) o autokefalitu musí písemně požádat abcházský prezident“ (Rozhovor č. 10 2015).

Stejný duchovní vysvětluje současnou pozici při naplňování tří zmíněných podmínek pro diskusi o autokefalitě na synodu všech pravoslavných církví. „V otázce státní nezávislosti jsme byli jednotní v referendu v roce 1994 a troufám si tvrdit, že to platí až dodnes. V otázce autokefality ovšem tak jednotní zdaleka nejsme. V roce 2013 jsme sesbírali 70 tisíc souhlasných podpisů pod otázku: Chcete odtržení od GPC? Chcete mít vlastní autokefální APC? A chcete jít cestou řešení této otázky prostřednictvím shromáždění všech ostatních pravoslavných církví? To stále není většina obyvatel Abcházie. Jednota u kněží by měla být téměř stoprocentní. Můj odhad podpory autokefality v Abcházii u kněží

je tak 80 %. V současné době totiž přibližně 20 % kněží v Abcházii představují etničti Rusové pocházející z jižních oblastí Ruska. Ruští kněží k nám přicházejí, a to ačkoliv nesmějí, protože tím porušují kanonické hranice. I tento problém by se měl řešit na synodu. V otázce žádosti prezidenta republiky jsem skeptický. Nevěřím, že by mu Rusové dovolili takový dopis předložit. Kdybych vám tvrdil, že věřím v brzké vyřešení tohoto problému, lhal bych vám. Snažíme se ovšem hovořit s různými církevními představiteli a přesvědčovat je. Nechceme jít tou nejjednodušší cestou, ale spíše cestou složitější. Jde však o jedinou správnou cestu, kterou má smysl se k autokefalitě dostat“ (Rozhovor č. 10 2015).

Nejde však pouze o spory mezi APC a GPC, celý problém ohledně kanonických hranic má rovněž širší mezinárodní konotace. Svě zájmy v Abcházii projevují jak GPC a RPC, tak i Konstantinopolský patriarchát. Zástupci gruzínské pravoslavné církve vyjadřují dlouhodobě svou nespokojenost s tím, že zatímco členové GPC byli zbaveni možnosti vstoupit do Abcházie a vykonávat duchovní činnost na tomto území, zástupci Ruské pravoslavné církve v Abcházii působit mohou. Sekretář gruzínského patriarchy, otec Michael Botkovieli, říká: „*Víme, že kněží z Ruské pravoslavné církve opakovaně vstupují do Abcházie a mají tam mše. Říkají, že jsou jen na dovolené, případně vykonávají pouť po svatých místech. Ve skutečnosti pracují po mnoho let bok po boku abcházských církevních představitelů. Několikrát jsme na narušování kanonického území GPC upozorňovali, ale nestalo se nic. Co s tím můžeme dělat?*“ (Basilaia 2015).

Ve zkratce by zájmy jednotlivých církví v Abcházii mohly být formulovány následovně. Gruzínská pravoslavná církev chce udržet Abcházii pod vlastní jurisdikcí. Pro dosažení tohoto cíle gruzínská církev aktivně pracuje na mezinárodní úrovni. Vede jednání s vlivnými pravoslavnými církvemi ve světě, zejména s Konstantinopolským patriarchátem a Ruskou pravoslavnou církví. V rozhovoru z července 2015 gruzínský duchovní vysvětluje, že „*pro zachování alespoň fiktivního vlivu gruzínský patriarchát neexkomunikoval osoby v Abcházii, které získaly duchovní vysvěcení v minulosti od GPC, a nezbavil je práva provádět v Abcházii bohoslužby. Jedná se hlavně o Vissariona Apliu*“ (Rozhovor č. 5 2015). Ruská pravoslavná církev se snaží současnou situaci v Abcházii zachovat. Protahováním kanonické nejistoty si tak nadále může udržovat vlastní vliv. Když Dorofej Dbar protestoval proti vměšování se RPC do náboženských záležitostí v Abcházii a vyjádřil přání zřídit místní episkopát, byl mu ruskou církví vydán interdikt (Orlova 2013). Konstantinopolský patriarchát vede dlouhodobý spor s RPC o vliv na pravoslavné církve ve světě. Jak poznamenává ve svém článku věnovaném církevnímu konfliktu v Abcházii novinář Demis Polandovi, logika Konstantinopole je nejen kanonická, nýbrž také politická. „*Ruská církev má velmi složité vztahy s Konstantinopolí vzhledem k jejich soutěži o získání vedoucí pozice v pravoslavném světě*“ (Polandovi 2012).

Z našich rozhovorů vyplynulo, že vztahy mezi GPC a RPC jsou v posledních přibližně deseti letech výrazně lepší než mezi ruskými a gruzínskými politiky. Ačkoliv Rusko oficiálně Abcházii uznalo za nezávislý stát již v roce 2008, RPC nadále prohlašuje abcházské území za teritorium spadající pod kanonické hranice GPC, což vyhovuje jak gruzínské, tak ruské církvi. Ruská pravoslavná církev podporuje podřízenost Abcházie pod GPC ne proto, že by byla nějak protiabcházsky naladěná, nýbrž proto, že případná ruská podpora autokefalitě APC by měla jednoznačně vliv na gruzínský přístup k církvím na Ukrajině, v Bělorusku a v Moldavsku. Gruzínské pravoslavné církvi tak zůstává stále alespoň formální kontrola nad územím Abcházie a výměnou za tuto podporu ze strany RPC se pak GPC nijak nevmešuje do vlivu RPC na Ukrajině (Rozhovor č. 10 2015). V rozhovoru s gruzínským novinářem pak zaznívají obdobná slova: „*Ruská pravoslavná církev nemůže podporovat autokefalitu církve abcházské. Pokud by tak učinila, bylo by okamžitým odvetným krokem ze strany GPC podpora autokefalitě církvím na Ukrajině a v Moldavsku. V rámci podpory vlastního vlivu se tak obě církve drží v šachu. Mimo toto pragmatické opatření se pak obě dvě stavějí do pozice obhájce tradičních hodnot a bojují proti příchodu*

pokleslých hodnot ze Západu. Pouto ochránců tradic je pak poměrně silným sbratřovacím faktorem mezi zástupci GPC a RPC“ (Rozhovor č. 2 2015).

* * *

Na základě námi provedeného výzkumu je možné říci, že úloha pravoslavných církví v procesu budování míru a při transformaci abcházsko-gruzínského konfliktu je poměrně omezená. Limitující faktory lze shrnout do dvou širokých skupin. Zprvce jsou to faktory identitární. To znamená, jak pravoslavné skupiny v Gruzii a Abcházii vnímají minulost a jak jsou tyto narace z minulosti propojeny s vyhlídkami na budoucnost. Druhý hlavní faktor, který omezuje mírový potenciál GPC a takzvané APC, je založen na politizaci těchto církevních institucí. To je pak propojeno s vnitřními zájmy a technikami udržování a prosazování moci uvnitř obou církevních organizací.

V průběhu staletí hrála Gruzínská pravoslavná církev velmi důležitou roli v životě gruzínských království a knížectví. Proto přirozeně sdílí názory gruzínské historiografie na Abcházii, kterou považuje za nedílnou součást gruzínské historické státnosti. Gruzínská církev také sdílí převažující diskurs existující v Gruzii, který říká, že v letech 1992–1993 byli hlavními viníky konfliktu v Abcházii místní separatisté a *zahraniční aktéři* či *cizí mocnosti*. Pojmy *cizí mocnost* či *zahraniční aktér* je všeobecně označováno Rusko, přestože to implicitně a přímo pojmenováno z úst církevních představitelů GPC nebývá. Po skončení války v Abcházii se představitelé gruzínské církve opakovaně vyjadřovali ve prospěch míru, ale tato prohlášení nevedla k výsledku ve formě spolupráce s představiteli APC, protože GPC byla v Abcházii zcela zdiskreditována následkem válečných událostí. Abcházští duchovní pak nejenže zpochybňují společné dějiny v rámci gruzínského státu, ale velmi negativně se vyjadřují rovněž o vině gruzínské církve v průběhu války v Abcházii. Tvrdí, že gruzínská církev nejen nijak nezastavila krveprolití, ale v mnoha případech gruzínští duchovní rovněž vyzývali k násilným protiabcházským akcím.

Představitelé obou pravoslavných skupin uvnitř APC sdílejí zcela protichůdnou verzi národního příběhu, než je ta gruzínská. V převládajícím diskurzu abcházské historiografie je Abcházie líčena za samostatný útvar, z něhož vyplývají historické nároky na dnešní samostatný abcházský stát, s čímž GPC pochopitelně nesouhlasí. Svůj podíl na konfrontaci mezi gruzínskou církví a pravoslavnými skupinami v Abcházii má rovněž vnitřní snaha v GPC i APC o maximalizaci vlastní moci. Gruzínská církev si nepřeje, aby pastorální správu nad Abchází získala jakákoliv jiná pravoslavná církev, ať už by to byla ruská, řecká, nebo místní, protože by to bylo v Gruzii považováno za ztrátu vlivu. Abcházští duchovní nechtějí naopak udržovat žádné styky s gruzínskou církví, protože ta je ve všeobecném abcházském diskurzu zcela zdiskreditovaná, a legitimizace jakéhokoli typu spolupráce s GPC by přirozeně vedla ke ztrátě prestiže a podpory APC v abcházské společnosti.

Pravoslavné církve v gruzínsko-abcházském konfliktu tak sehrávají více rolí. Nejsou jen náboženskými organizacemi s cílem předávat domácí populaci mírová poselství lásky k bližnímu, nýbrž jsou také politickými aktéry, jejichž aktivity slouží k podpoře národních zájmů. Z rozhovorů rovněž vyplynulo, že představitelé APC a GPC se v současné době spolu vůbec nesetkávají a panuje mezi nimi vysoká míra vzájemné nedůvěry. Proto APC a GPC nedokážou rozvinout svůj mírový potenciál a ani jedna z nich momentálně nepředstavuje vhodný kanál, který by přispíval k usmíření a podporoval budování pozitivního míru.

¹ Gruzínská pravoslavná církev se stala členem Světové rady církví v roce 1963 a byla jím do roku 1997, kdy z této ekumenické komunity vystoupila. Její současný patriarcha Ilja II. byl také jedním z prezidentů WCC, a to v letech 1983–1991. Protože takzvaná Abcházská pravoslavná církev je mimo oficiální eklestickou hierarchii pravoslavných církví, nemůže být členem WCC. Jak ovšem vyplývá z našich rozhovorů s představiteli

APC, křesťanské ideály lásky k bližnímu a absolutní zřeknutí se násilí jsou základními fundamenty, z nichž APC vychází (Rozhovor č. 9 2015; Rozhovor č. 10 2015).

² Veřejná komora republiky Abcházie [Общественная палата Республики Абхазия] je poradním orgánem abcházského prezidenta. Funguje od roku 2007 a k hlavní náplni její činnosti patří veřejná kontrola výkonných orgánů státní správy a místní samosprávy, ochrana práv a svobod občanů a práv občanských sdružení, konzultace s veřejností a připomínkování připravovaných návrhů zákonů (bliže viz Закон Республики Абхазия № 1505-с-ХІV).

³ Více k tématu expertního rozhovoru viz například Flick (2009: 165–169).

⁴ Zviad Gamsachurdia byl prvním demokraticky zvoleným prezidentem Gruzie. Vlady byl zbaven během ozbrojeného státního převratu v průběhu prosince 1991 a ledna 1992. Zviadisty byli označováni jeho přívrženci, kteří se nesmířili s novou vládou Gruzie vedenou Eduardem Ševardnadzem, podnikali sabotážní akce a bránili vládním silám, aby převzaly kontrolu nad západní Gruzii. V následné občanské válce byli zviadisté na podzim 1993 poraženi a samotný Gamsachurdia byl za dosud ne zcela vyjasněných okolností v prosinci 1993 zabit.

⁵ Na konci roku 1993 byl kněz Vissarion Apla (etnický Abcház) zvolen čtyřmi kněžími za hlavního představeného Suchumsko-abcházské eparchie a o pět let později hlavou nově ustanovené Církevní rady Suchumsko-abcházské eparchie (Parulava 2012). V září 2009 požádal Vissarion Apla Moskvu a Tbilisi o schválení autokefality abcházské pravoslavné církve. Tbiliský patriarcha Ilja II. ani moskevský patriarcha Kirill žádost neschválili, přesto došlo k jednostrannému vyhlášení autokefality Abcházské pravoslavné církve. Autokefalita APC však není uznávána ze strany žádné pravoslavné církve. A tak v Abcházii, která je de facto státem mezinárodně uznávaným pouze ze strany Ruska, Venezuely, Nikaraguy a Nauru, existuje Abcházská pravoslavná církev, jejíž kanonické hranice neuznává žádná ze světových církví. Více informací o Abcházské pravoslavné církvi je možno nalézt na webových stránkách <<http://www.aiasha.ru>> a o Svaté metropolii Abcházie na webových stránkách <www.anyha.org>.

Literatura

- Baarová, Barbara (2015): Religious Policy in De facto States of Caucasus: Abkhazia and South Ossetia. In: *SGEM 2015 Conference proceedings*. Bulgaria: Albena, s. 291–298.
- Blakkisrud, Helge – Kolstø, Pål (2012): Dynamics of de facto statehood: The South Caucasian de facto states between secession and sovereignty. *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 12, No. 2, s. 281–298.
- Carothers, Thomas (1999): Civil society. *Foreign policy*, No. 117, s. 18–29.
- Caspersen, Nina – Stansfield, Gareth (2011): *Unrecognised States in the International System*. London: Routledge.
- Conroy, Kristina (2015): Semi-Recognized States and Ambiguous Churches: The Orthodox Church in South Ossetia and Abkhazia. *Journal of Church and State*, Vol. 57, No. 4, s. 621–639.
- Dahrendorf, Ralf (1995): A Precarious Balance: Economic Opportunity, Civil Society, and Political Liberty. *The Responsive Community*, Vol. 5, No. 3, s. 13–39.
- Дбар, Дорофей (2006): Краткий очерк истории Абхазской Православной Церкви [Krátká esej o historii Abcházské pravoslavné církve]. Новый Афон: Стратофил.
- Дбар, Дорофей (2012): Православная церковь в Абхазии: прошлое, настоящее, будущее [Pravoslavná církev v Abcházii: minulost, současnost, budoucnost]. Новый Афон: Священная Митрополия Абхазии.
- Dvořáková, Vladimíra (2010): *Evropeizace veřejné sféry*. Praha: C. H. Beck.
- Ehrenberg, John (1999): *Civil Society*. New York: New York University Press.
- Flick, Uwe (2009): *An Introduction to Qualitative Research*. London: Sage.
- Frear, Tom (2014): The Foreign Policy Options of a Small Unrecognised State: The Case of Abkhazia. *Caucasus Survey*, Vol. 1, No. 2, s. 83–107.
- Hahn, Chris (2004): In the church of civil society. In: Glasius, Marlies – Lewis, David – Seckinelgin, Hakan (eds.): *Exploring civil society: Political and cultural contexts*. London: Routledge, s. 39–69.
- Hoch, Tomáš – Kopeček, Vincenc – Baar, Vladimír (2012): Role občanské společnosti při transformaci separatistických konfliktů na Jižním Kavkaze. *Mezinárodní vztahy*, Vol. 47, No. 2, s. 5–28.
- Hoch, Tomáš – Kopeček, Vincenc – Baar, Vladimír (2016): Civil Society and Conflict Transformation in De Facto States: The Case of Abkhazia. *Problems of Post-Communism*, s. 1–14 (early view–forthcoming).
- Kakachia, Kornely – Minesashvili, Salome (2015): Identity Politics: Exploring Georgian Foreign Policy Behavior. *Journal of Eurasian Studies*, Vol. 6, No. 2, s. 171–180.
- Kelman, Herbert (2007): Social-Psychological Dimensions of International Conflict. In: Zartman, William (ed.): *Peacemaking in International Conflict: Methods & Techniques*. Washington, D.C.: US Institute of Peace, s. 61–107.
- Kaviraj, Sudipta – Khilnani, Sunil (2001): *Civil Society: History and Possibilities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kopeček, Vincenc (2016): Political institutions in the post-Soviet de facto states in comparison: Abkhazia and Nagorno-Karabakh. *The Annual of Language & Politics and Politics of Identity*, Vol. 10, Special issue, s. 73–99.
- Lederach, John Paul (1997): *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, D.C.: US Institute of Peace.

- Mácha, Přemysl (2003): Netolerantní občanská společnost aneb občanská společnost ve světě rozmanitostí. In: Jeník, Zdeněk – Krejčí, Jaroslav (eds.): *Česká občanská společnost a modely demokracie v 21. století*. Krmov: Cesta světla.
- Matsuzato, Kimitaka (2009): Inter-Orthodox relations and transborder nationalities in and around unrecognized Abkhazia and Transnistria. *Religion, State & Society*, Vol. 37, No. 3, s. 239–262.
- McDonald, John W. (2002): The Need for Multi-Track Diplomacy. In: Davies, John – Kaufman, Edward (eds.): *Second Track/Citizens' Diplomacy. Concepts and Techniques for Conflict Transformation*. Oxford: Rowman & Littlefield, s. 49–60.
- Miall, Hugh (2004): Conflict Transformation: A Multi-Dimensional Task. In: *The Berghof Handbook for Conflict Transformation*. Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management.
- Ó Beacháin, Donnacha – Coene, Frederik (2014): Go West: Georgia's European Identity and its Role in Domestic Politics and Foreign Policy Objectives. *Nationalities Papers*, Vol. 42, No. 6, s. 923–941.
- Ó Beacháin, Donnacha – Comai, Giorgio – Tsurtsumia-Zurabashvili, Ann (2016): The secret lives of unrecognized states: Internal dynamics, external relations, and counter-recognition strategies. *Small Wars & Insurgencies*, Vol. 27, No. 3, s. 440–466.
- O'Loughlin, John – Kolossov, Vladimir – Toal, Gerard (2014): Inside the post-Soviet de facto states: A comparison of attitudes in Abkhazia, Nagorny Karabakh, South Ossetia, and Transnistria. *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 55, No. 5, s. 423–456.
- Pehe, Jiří (2004): Občanská společnost v soudobé diskuzi. In: Nekvapil, Václav (ed.): *Impuls pro občanskou společnost: Eseje o třetím rozměru*. Praha: Evropský literární klub.
- Reimann, Cordula (2004): *Assessing the state-of-the-art in conflict transformation*. Berlin: Berghof Research center for Constructive Conflict Management.
- Riegl, Martin – Doboš, Bohumil (2017): Unrecognized States and Secession in the 21st Century. Cham: Springer.
- Ropers, Norbert (2002): Civil-Society Peace Constituencies. NGO Involvement in Conflict Resolution – Areas of Activity and Lessons Learned. In: Bächler, Günther (ed.): *Promoting Peace: The Role of Civilian Conflict Resolution*. Bern: Staempfli, s. 97–126.
- Salamon, Lester et al. (1999): *Global civil society: Dimensions of the Nonprofit sector*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Walzer, Michael (ed., 1994): *Toward A Global Civil Society*. New York: Berghahn.
- Weingardt, Markus (2007): *Religion Macht Frieden. Das Friedenspotential von Religionen in politischen Gewaltkonflikten*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Werkner, Ines Jacqueline (2010): Religion and its importance in international politics: A case study of 2008 Russian-Georgian War. *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. 4, No. 3, s. 237–247.

Dokumenty

- Basilaia, Ekaterina (2015): Rusuli eklesiis religiuri ekspansiis ucnobii detalebi [Neznámé detaily o expanzivní politice ruské pravoslavné církve]. *Resonancedaily.com*, 31. 8. 2015, <http://www.resonancedaily.com/index.php?id_rub=2&id_artc=26115>.
- Caucasus Research Resource Center (2013): Caucasus Barometer 2013: Georgia. *Caucasus Research Resource Center*, <<http://caucasusbarometer.org/en/cb2013ge/TRUGOCH/>>.
- Чхარტიшвили, Лела (2015): Объединение Грузии вновь завершится возвращением Абхазии [Sjednocení Gruzie bude ukončeno s návratem Abcházie]. Rozhovor s duchovním předstevitelem Gruzinské pravoslavné církve Zurabem Mchedlishvili. *Наша Абхазия*, 9. 7. 2015, <<http://abkhazeti.info/news/1436493023.php>>.
- d'Alançon, François (2008): Ilia II: «Il n'y aura pas de paix en Géorgie sans justice». *La Croix*, 18. 9. 2008, <http://www.la-croix.com/Actualite/Monde/Ilia-II-II-n-y-aura-pas-de-paix-en-Georgie-sans-justice-_NG_-2008-09-18-677838>.
- ICG 2006. *Abkhazia today*. ICG Report No. 176. Brussels: International Crisis Group, <<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/176-abkhazia-today.pdf>>.
- Ilja II. (1991): Sašobao epistole [Vánoční epištola]. *Orthodoxy.ge*, prosinec 1991, <<http://www.orthodoxy.ge/patriarqi/epistoleebi/sashobao1991.htm>>.
- Ilja II. (1993): Sašobao epistole [Vánoční epištola]. *Orthodoxy.ge*, prosinec 1993. <<http://www.orthodoxy.ge/patriarqi/epistoleebi/sashobao1993.htm>>.
- Ilja II. (1994): Sašobao epistole [Vánoční epištola]. *Orthodoxy.ge*, prosinec 1994 <<http://www.orthodoxy.ge/patriarqi/epistoleebi/sashobao1994.htm>>.
- Ilja II. (1998): Saaghdgomo epistole [Velikonoční epištola]. *Orthodoxy.ge*, duben 1998 <<http://www.orthodoxy.ge/patriarqi/epistoleebi/saagdgomo1998.htm>>.
- Ilja II. (2005): Sitqva saertašoris konferenciaze „mšvidoba da šemcqnarebloba“, stambuli, 7–9 noemberi 2005 [Úvodní řeč na konferenci „Mír a tolerance“, Istanbul, 7. listopadu 2005]. *Orthodoxy.ge*, listopad 2005. <<http://www.orthodoxy.ge/patriarqi/qadagebebi/2005/s07-09-11-2005.htm>>.
- Ilja II. (2006): Sitqva schvadaschva religiebis carmomadgenelta saertašoris samitze, moskovi, 3 ivlisi 2006 [Řeč na summitu představitelů různých náboženských skupin, Moskva, 3. července 2006]. *Orthodoxy.ge*, červenec 2006, <<http://www.orthodoxy.ge/patriarqi/qadagebebi/2006/s03-07-2006.htm>>.

- Ilja II. (2009a): Ghia mimartva gaeros generalur mdivans, baton pan gi muns [Otevřený dopis generálnímu tajemníkovi OSN Pan Ki-munovi]. *Orthodoxy.ge*, červen 2009, <<http://www.orthodoxy.ge/patriarqi/qadagebebi/2009/s12-06-2009.htm#sthash.TCkWu4vq.dpuf>>.
- Ilja II. (2009b): Sitqva amerikis martmadidebeli eklesiis metauris, unetaresi ionas opicialur mighebaze sapatrariako rezidenciaši [Řeč na setkání nejvyšších představitelů pravoslavných církví v USA]. *Orthodoxy.ge*, říjen 2009, <<http://www.orthodoxy.ge/patriarqi/qadagebebi/2009/s12-10-2009.htm>>.
- Кучуберия, Анжела (2013): Анкваб попросил Московский патриархат взять под опеку церковь Абхазии [Ankvab požádal Moskevský patriarchát o patronaci nad Abcházskou pravoslavnou církví]. *Кавказский Узел*, 25. 5. 2013, <<http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/224672/>>.
- NEWSru (2013): Будущее своего православия Абхазия связывает с РПЦ, считает представитель абхазского духовенства [Budoucnost náboženství v Abcházii je ve svazku s Ruskou pravoslavnou církví, myslí si abcházský klerik]. *NEWSru*, 28. 5. 2013, <<http://www.newsru.com/arch/religy/28may2013/aplia.html>>.
- OBSE (2013): Canonical Status of the Orthodox Community of Abkhazia and Restoration of an Independent Church of Abkhazia, <<http://www.osce.org/odihr/106640?download=true>>.
- Орлова, Людия (2013): РПЦ потеряла Новый Афон [Ruská pravoslavná církev ztratila Nový Afon]. *Независимая газета*, 17. 7. 2013, <http://www.ng.ru/ng_religii/2013-07-17/3_new_afon.html>.
- Parulava, Serdžo (2012): Apchazetši arsebuli saeklesio mdgomareobis samartlebrivi analizi [Právní analýza současného stavu církve v Abcházii]. *Orthodox Theology*, 27. 9. 2012, <<http://www.orthodoxtheology.ge/afxazetisproblema/>>.
- Polandovi, Demis (2012): Kartulapchazuri konfliktis religiuri aspekti [Náboženský aspekt gruzínsko-abcházského konfliktu]. *Liberali.ge*, 25. 12. 2012, <<http://liberali.ge/articles/view/2894/qartulafkchazuri-konfliktis-religiuri-aspeqti>>.
- Rozhovor č. 1 (2015): Rozhovor s představitelem gruzínské neziskové organizace. Tbilisi, 30. června 2015.
- Rozhovor č. 2 (2015): Rozhovor s gruzínským novinářem. Tbilisi, 30. června 2015.
- Rozhovor č. 3 (2015): Rozhovor s představitelkou gruzínského ministerstva pro usmíření a občanskou rovnost. Tbilisi, 1. července 2015.
- Rozhovor č. 4 (2015): Rozhovor s představitelkou gruzínské neziskové organizace. Tbilisi, 2. července 2015.
- Rozhovor č. 5 (2015): Rozhovor s představitelem Gruzínské pravoslavné církve. Tbilisi, 3. července 2015.
- Rozhovor č. 6 (2015): Rozhovor s gruzínským akademikem. Tbilisi, 3. července 2015.
- Rozhovor č. 7 (2015): Rozhovor s bývalým ministrem zahraničních věcí Abcházie. Suchumi, 31. srpna 2015.
- Rozhovor č. 8 (2015): Rozhovor s představitelkou abcházské neziskové organizace. Suchumi, 1. září 2015.
- Rozhovor č. 9 (2015): Rozhovor s představitelem Abcházské pravoslavné církve. Nový Afon, 2. září 2015.
- Rozhovor č. 10 (2015): Rozhovor s představitelem Abcházské pravoslavné církve. Nový Afon, 2. září 2015.
- Rozhovor č. 11 (2015): Rozhovor s představitelkou abcházské neziskové organizace. Suchumi, 4. září 2015.
- Rozhovor č. 12 (2015): Rozhovor s představitelkou Veřejné komory Abcházie. Suchumi, 7. září 2015.
- World Council of Churches (1948): Ist WCC Assembly, Amsterdam 1948, <<http://archives.wcc-coe.org/Query/detail.aspx?ID=69775>>.
- Закон Республики Абхазия № 1505-с-XIV «Об Общественной палате Республики Абхазия» [Zákon Republiky Abcházie č. 1505-c-XIV „o Veřejné komoře republiky Abcházie“], <http://presidentofabkhazia.org/upload/iblock/0b2/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%BE%D0%B1_%D0%9E%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B5_%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8_%D0%90%D0%B1%D1%85%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%8F_2015_03_31_13_14_41_720.pdf>.

Poznámka

Publikace vznikla v rámci projektu 15-09249S – „De facto státy v severní Eurasii v kontextu ruské zahraniční politiky“, který byl podpořen Grantovou agenturou České republiky. Autoři by chtěli poděkovat dvěma anonymním recenzentům a redakci časopisu Mezinárodní vztahy za podnětné komentáře a připomínky, jež přispěly ke zkvalitnění výsledné podoby textu.